

O'zbekstan Respublikasi Xalq bilimlendiriw ministrliqi

A`jiniyaz atındag`ı No`kis ma`mleketlik pedagogikalıq instituti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyatı fakul`tetinin`
pitkeriwshisi Primbetova Amina Ma`mbetkarimovna

Tema **İ.Yusupov shıg`armalarında turaqlı so`z
dizbeklerinin` qollanılıwı**
(«Tumaris ha`m basqa poemalar» saylandı poemalar
toplama materialları tiykarında)

PİTKERİW QA`NİGELİK JUMISI

İlimiy basshı

f.i.k. Yusupova B.

No`kis - 2011

Jaqlawg`a ruxsat berildi

Fakul`tet dekani

f.i.k. D.Paxratdinov

Kafedra baslig`ı

prof. O. Dospanov

İlimiy basshı

f.i.k. B.Yusupova

Tema: İ.Yusupov shıg`armalarında turaqlı so`z dizbeklerinin` qollanılıwı
(«Tumaris ha`m basqa poemalar» saylandı poemalar toplamı materialları
tiykarında)

Pitkeriw qa`nigelik

jumısın orınlawshı: Primbetova Amina

Ma`mleketlik attestatsiya komissiyasının` qararı: «İ.Yusupov shıg`armalarında turaqlı so`z dizbeklerinin` qollanılıwı («Tumaris ha`m basqa poemalar» saylandı poemalar toplamı materialları tiykarında)» degen temadag`ı pitkeriw qa`nigelik jumısına

«_____» bahası qoyılsın.

MAK baslig`ı_____

MAK ag`zaları_____

Jobası

Jumıstın` ulıwma sıpatlaması

Kirisiw

I BAP İ.Yusupov shıg`armalarında turaqlı so`z dizbeklerinin` semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha tu`rlerinin` jumsalıwı

1. Frazeologiyalıq o`tlesiwler
2. Frazeologiyalıq birlikler
3. Frazeologiyalıq dizbekler
4. Frazeologiyalıq so`zler

II BAP İ.Yusupov shıg`armalarında mu`she atamalarına baylanıslı turaqlı so`z dizbeklerinin` qollanıwı

1. «Bas, miy, qulaq, ko`z, kirpik» so`zlerine baylanıslı turaqlı so`z dizbekleri
2. «Awız, jaq, tan`lay, tis, til» so`zlerine baylanıslı turaqlı so`z dizbekleri
3. «Tu`s, ju`z, murın» so`zlerine baylanıslı turaqlı so`z dizbekleri
4. «Ju`rek, bawır» so`zlerine baylanıslı turaqlı so`z dizbekleri
5. «İshek, ish, qarın, bel» so`zlerine baylanıslı turaqlı so`z dizbekleri

Juwmaq

Paydalanılğ`an a`debiyatlar

Jumıstın` ulıwma sıpatlaması

**Temanın` aktual`lıg`ı** Stilistikag`a ja`ne qaraqalpaq tilinin` frazeologiyasına qatnaslı az u`yrenilip kiyatırǵan ma`selelerdin` biri turaqlı so`z dizbekleri poeziyalıq shıǵarma tili tiykarında izertlendi.

Jumıstın` maqseti ha`m wazıypaları Maqseti - poeziyalıq shıǵarma tiline leksika-semantikalıq jaqtan tallaw jasaw. Wazıypası - onın` leksikasındag`ı turaqlı so`z dizbeklerin anıqlaw.

Jumıstın` teoriyalıq ha`m a`meliy a`hmiyeti Poeziyada, ulıwma, qaraqalpaq tilinde turaqlı so`z dizbeklerin arnawlı tu`rde ilimiy jaqtan u`yreniw qaraqalpaq tilinin` leksikasındag`ı, stilistikasındag`ı, frazeologiyasındag`ı a`hmiyetli ma`selelerdin` birin anıqlawg`a ja`rdem beredi. Ortag`a qoyılǵan ma`seleni ko`rkem so`z sheberi İ.Yusupovtın` poemaları materialları tiykarında ashıp beriw qaraqalpaq til biliminin` leksika, stilistika tarawı menen birge frazeologiyanın` da bir qansha teoriyalıq ha`m a`meliy ma`selelerin anıqlawg`a ja`rdem beredi. Bul jumıstın` teoriyalıq ha`m a`meliy jaqtan a`hmiyetin belgileydi. Pitkeriw qa`nigelik jumısının` materialların ko`rkem a`debiyat tilin u`yreniwde, frazeologiyalıq so`zlikler du`ziw sıyaqlı jumıslarda paydalanıw mu`mkin.

**Temanın` ilimiy jan`alığ`ı** Jumısta qaraqalpaq til biliminde arnawlı izrtlenbegen ma`sele – ko`rkem shıǵarmalarda turaqlı so`z dizbeklerinin` qollanılıwı ilimiy ko`z-qarastan tallaw jasaldı ha`m onnan alıng`an jan`a ilimiy juwmaqlar berildi.

İzertlew ob`ekti ha`m predmeti Ob`ekti - qaraqalpaq tilinin` leksikası, frazeologiyası, predmeti –poeziyalıq shıǵarma tili.

İzertlew metodları ha`m usılları Sinxronlıq baqlaw metodı.

**Jumistin` qurılısı ha`m ta`rtibi** Kirisiw, eki bap, juwmaq ha`m paydalanılǵan a`debiyatlar diziminen ibarat.

Orınlang`an miynetin` tiykarg`ı na`tiyjeleri Tildin` mag`ızı esaplang`an turaqlı so`z dizbeklerinin` poeziyalıq shıǵarmada, atap aytqanda, İ.Yusupov poemalarında qollanılıwındag`ı leksika-semantikalıq o`zgesheliklerdi ko`rsetedi ha`m stilistikalıq ayırıqshalıqlardı anıqlaydı.

**Juwmaq ha`m usınıslardı qısqa ulıwmalastırıwdın` na`tiyjeleri** İ. Yusupov shıǵarmalarında tuuraqlı so`z dizbekleri u`lken sheberlik penen jumsaladı, olar tu`rli qo`rkemlik-obrazlılıq, jeke-stil`lik imkaniyatları menen qollanıladı, poeziya tilinin` baylıǵın, sulıwlıǵın arttıradı. Pitkeriw qa`nigelik jumısımız tiykarında alıp barılǵan izertlew na`tiyjeleri usı ma`selelerdi juwmaqlastırıp beredi.

KİRİSİW

Ja`miyet ag`zaları ortasında en` a`hmiyetli qarım-qatnas quralı til bolıp esaplanadı. Til adamlardıń bir-biri menen pikir alısıwına mu`mkinshilik jaratıp beredi. Bunda ga`pler arqalı pikirler bayanlanadı. Tilde ga`p du`ziwdin` tiykarg`ı qurılıs materialı sıpatında so`zler ha`m so`z dizbekleri u`lken ornı iyeleydi. Olardıń arasında o`zinin` qurılısı, ma`nilik o`zgeshelikleri menen ajırılıp turatug`ın birlikler – turaqlı so`z dizbekleri de bar.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinin` leksikasında turaqlı so`z dizbekleri o`zine ta`n o`zgeshelikleri menen sıpatlanadı. Olar dara so`zge salıstırğanda emotsional`-ekspressivlik o`zgeshelikleri menen ajırılıp turadı. Turaqlı so`z dizbegi an`latqan ma`ni menen dara so`z bildirgen ma`ni ortasında ma`nilik ren`k bolıp, ol dara so`zden ma`nilik boyawları jag`ınan basım bolıp keledi. Turaqlı so`z dizbekleri ulıwma xalıqlıq tildin` qaymag`ı, xalıq danalıg`ının` u`lgisi iretinde ko`rinedi.

Qaraqalpaq tilindegi turaqlı so`z dizbekleri ushın ta`n bolg`an belgiler bar. Olar to`mendegiler

1. Turaqlı so`z dizbekleri tilimizde tayar tu`rinde ka`liplesken so`z dizbegi sıpatında jumısaladı.
2. Olar ma`nilik jaqtan obrazlı bolıp keledi.
3. Turaqlı so`z dizbeklerin du`zip kelgen komponentler onın` quramında o`zinin` turaqlı ornına iye boladı.
4. Turaqlı so`z dizbegi tutası menen bir sintaksislik xızmet atqarıp keledi.
5. Turaqlı so`z dizbeginin` komponentlerin bo`lip alıwg`a bolmaydı.
6. Olar basqa tillerge so`zbe-so`z awdarılmaydı.

Mine bulardıń ba`ri turaqlı so`z dizbegin sıpatlaytug`ın belgiler bolıp esaplanadı. Olar usı leksika-grammatikalıq jaqtan ajıralmaslıg`ı, bir tutaslıg`ı, bir

pu`tinligi menen tilde belgili bir so`z shaqabına qatnaslı bolıp keledi. Olar atlıq, kelbetlik, ra`wish ha`m feyil so`z shaqaplarına qatnaslı boladı.

Qaraqalpaq tilinin` leksikasında o`zgeshe ornı menen belgilenetug`ın turaqlı so`z dizbekleri ushın ta`n bolg`an ayırıqshalıq olardıń semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha toparlarg`a bo`liniwi bolıp esaplanadı. Olarda komponentlerdin` turaqlı so`z dizbegi an`latqan ma`nige qatnası tu`rlishe bolıp keledi. Sonın` menen birge grammatikalıq jaqtan o`z-ara baylanısıw da`rejesi de ha`r qıylı boladı. Usı o`zgesheliklerine qaray qaraqalpaq tilindegi tu`raqlı so`z dizbekleri bir neshe tu`rlerge bo`linedi.

1. Frazeologiyalıq o`tlesiwler
2. Frazeologiyalıq birlikler
3. Frazeologiyalıq dizbekler
4. Frazeologiyalıq so`zler

Frazeologiyalıq o`tlesiwler turaqlı so`z dizbeklerinin` arasındag`ı hesh qanday bo`leklerge bo`liwge bolmaytug`ın, quramındag`ı komponentleri o`zinin` tiykarg`ı leksikalıq ma`nilerin birotala joyıltıp jiberген, turaqlı so`z dizbegi an`latqan ma`nige olardıń ma`nisinin` hesh qanday qatnası joq bolg`an frazalar bolıp esaplanadı. Ma`nisi o`tkir, awıspalı sıpatqa iye bolıp keledi.

Frazeologiyalıq birliklerde komponentlerdin` ma`nileri ulıwma turaqlı so`z dizbegi an`latqan ma`nige jaqın bolıp keledi, olardıń jeke ma`nileri jıynalıp barıp ekinshi bir pu`tin, turaqlı so`z dizbegi bildirip turg`an astarlı ma`nini payda etedi.

Frazeologiyalıq dizbeklerde ulıwma ma`ni jeke komponentlerdegi ma`ni menen tikkeley baylanıslı bolıp, olardıń ma`nilerinen kelip shıg`adı. Turaqlı so`z dizbegi degende onın` quramındag`ı komponentlerdin` leksika-grammatikalıq jaqtan turaqlılıg`ı na`zerde tutiladı.

Frazeologiyalıq soʻzler komponentlerinin` grammatikalıq jaqtan bir-biri menen bekkem baylanısıwı, leksikalıq jaqtan bir-birinen ajıralmaslıg`ı menen o`zgeshelenedi. Olar tilimizde naqıl-maqallar tu`rinde belgili. Qaraqalpaq tilindegi turaqlı soʻz dizbeklerinin` da`slepki u`sh tu`ri (frazelogiyalıq o`tlesiwler, frazeologiyalıq birlikler ha`m frazeologiyalıq dizbekler) soʻz dizbegi tu`rinde ushırassa, frazeologiyalıq soʻzler ga`p tu`rinde keledi.

Grammatikalıq qurılısı jag`ınan da qaraqalpaq tilindegi turaqlı soʻz dizbekleri bir neshe tu`rlerge bo`linedi.

1. Jeke soʻz dizbekleri tu`rinde ushırasatug`ın turaqlı soʻz dizbekleri
2. Jay ga`pler tu`rinde ushırasatug`ın turaqlı soʻz dizbekleri
3. Qospa ga`pler tu`rinde ushırasatug`ın turaqlı soʻz dizbekleri

Jeke soʻz dizbekleri tu`rinde ushırasatug`ın turaqlı soʻz dizbekleri kem degende eki yamasa onnan da ko`p soʻzlerdin` dizbeginen bolıp, olar bir sintaksislik xızmet atqarıp, bir sorawg`a juwap berip, ga`ptin` bir ag`zası sıpatında keledi.

Jay ga`pler tu`rinde ushırasatug`ın turaqlı soʻz dizbekleri eki tu`rde ushırasadı. Olar jay ga`p tu`rinde tayar halında ushırasadı, sonın` menen birge soʻz dizbegi tu`rindegi frazanın` son`g`ı feyil komponentinin` forması o`zgerip, bayanlawıshlıq sıpatqa iye bolıwı menen de jay ga`p tu`rinde ushırasadı.

Qospa ga`pler tu`rinde ushırasatug`ın turaqlı soʻz dizbekleri grammatikalıq qurılısı jag`ınan qospa ga`p tu`rindegi bir leksika-grammatikalıq pu`tinlikti payda etedi.

Qaraqalpaq til biliminde turaqlı soʻz dizbeklerinin` izertleniwi Qaraqalpaq tilindegi turaqlı soʻz dizbekleri joqarıda atap ko`rsetilgen bir qansha sıpatları menen izertlewshilerdin` ayrıqsha diqqatın tartıp, ko`plegen ilim-izertlew

jumıslarının` ob`ektine aynalıp, ilimiy ko`z-qarastan u`yrenilip kiyatırǵan ma`selelerdin` biri. E.Berdimuratov¹ qaraqalpaq tilinin` leksikasın izertlewshi sıpatında frazeologiyanı leksikologiyanın` bir tarawı dep esaplaydı. A.Bekbergenov² turaqlı o`z dizbeklerinin` tilimizde stil`lik qollanıw o`zgesheliklerine ayırıqsha itibar beredi. Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq so`z dizbekleri boyınsha J. Eshbaev<sup>3</sup> o`zinin` izertlewlerinin` na`tiyjesi sıpatında frazeologiyalıq so`zlikti baspadan shıǵardı. T..Jumamuratov⁴ ta`repinen mektep oqıwshılarına arnalg`an eki tillik frazeologiyalıq so`zlik du`zildi ha`m baspada jarıq ko`rdi. Al. S.Nawrızbayeva⁵ qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq so`z dizbekleri boyınsha kandidatlıq dissertatsiya jaqladı.

G.Aynazarovanın⁶ ilimiy jumısı qaraqalpaq tilindegi simmetriyalı frazeologizmlerge arnaladı. Ol o`z izertlewlerinin` na`tiyjesin baspada ja`riyaladı.

G.Aynazarova menen E.Berdimuratovtın⁷ avtorlıǵındag`ı maqalada «Qırq qız» da`stanı tilindegi frazeologizmler haqqında pikir ju`rgiziledi.

Endi usı orında pitkeriw qa`nigelik jumısımız ushın tan`lap temanın` sıpatınan kelip shıqqan halda ko`rkem shıǵarma tilinin` o`zgesheliklerin qısqaşa so`z etiw menen birge, temanın` qaraqalpaq til biliminde izertleniw ma`selesine de azı-kem toqtap o`tpekshimiz. Ko`rkem shıǵarmanın` tili bir qansha belgileri, o`zgeshelikleri menen sıpatlanadı. Og`an, ko`bine, obrazlılıq, so`zlerdin` awıspalı ma`nilerde jumalıwı, ko`rkemlew qurallarının` paydalanılıwı, turaqlı so`z dizbeklerinin` o`nimli jumalıwı ha`m usı sıyaqlı belgiler ta`n bolıp keledi. Ko`rkem a`debiyat stili qaraqalpaq a`debiy tili funktsional` stil`lerinin` bir tu`ri

¹ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексология. Нөкіс, 1972.

² Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкіс, Билим, 1990.

³ Ешбаев Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. Нөкіс, 1985.

⁴ Жумамуратов Т. Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников. Нукус, 1985.

⁵ Наурызбаева С. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент, 1872.

⁶ Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес екі компонентли фразеологизмлер. Нөкіс, 2005.

⁷ Айназарова Г., Бердимуратов Е. «Қырғыз» дiстананың лексикасында фразеологизмлер 81м оларды екі компонентли тәрізлерінің Золланылымында. Мәңгілік, журн. 1989. №1-2. 48-52-66.

retinde belgili. Ko`rkem a`debiyat stili prozalıq stil` ha`m poeziyalıq stil` sıyaqlı tu`rlerge bo`linedi. Sonın` menen birge, dramalıq shıg`armanın` tili de olardan awızeki so`ylew tilinin` mu`mkinshiliklerinen ken` paydalanıwı menen ajralıp turadı.

Prozalıq do`retpenin` tiline salıstırğ`anda poeziyalıq shıg`armanın` tili belgili bir poetikalıq nızamlılıqlarg`a – buwın sanının` ten`ligi, uyqas ha`m t.b. tiykarlanıwı menen belgilenedi, sonday-aq onda usı nızamlarg`a muwapıq so`z qollanıw o`zgeshelikleri saqlanadı. Poeziya tili obrazlı bolıp keliwi menen belgili.

Qaraqalpaq poeziyasında o`zinin` a`jayıp lirikalıq shıg`armaları menen tanılğ`an shayır İ.Yusupov shıg`armalarının` tili o`zinin` baylıg`ı, ko`rkemligi, obrazlılıg`ı menen ma`lim. Onın` shıg`armalarında basqa da leksikalıq birlikler menen bir qatarda turaqlı so`z dizbekleri de belgili ornı iyeleydi.

Ko`rkem shıg`arma tilinde tildin` so`zlik quramındag`ı barlıq leksikalıq birlikler - sinonimler, antonimler, omonimler, go`nergen so`zler menen neologizmler, turaqlı so`z dizbekleri, ka`siplik so`zler, dialektizmler, awızeki so`ylew tiline ta`n birlikler, o`zlestirilgen so`zler ha`m t.b. qollanıladı, olar belgili bir stil`lik maqsetlerde jumsalıp, onın` tilinin` ko`rkem bolıwına, oqıwshıg`a estetikalıq jaqtan ta`sir ko`rsetiwine xızmet etedi, bunda tildin` ta`sir etiw xızmeti ju`zege shıg`adı.

Ko`rkem shıg`arma tilin izertlew ma`seleleri qaraqalpaq til biliminde E.Berdimuratov, D.Nasırov, H. Hamidov, O.Dospanov, D.Saytov, A.Bekbergenov, Sh.Abdinazimov, B.Yusupova ha`m t.b. ta`repinen so`z etildi.

İ.Yusupov shıg`armalarının` tili bir qansha ilim-izertlew jumıslarında tu`rli ta`replerinen u`yrenilip kiyatır. Shayırdın` shıg`armalarındag`ı atlıq ha`m kelbetlik jasawshı qosımtalardıń stil`lik xızmetleri, «Seydan g`arrının` gewishi»

gu`rrin`inde qollanılǵan su`wretlew quralları, shayır shıǵarmalarında terminlerdin` poetikalıq xızmetlerde jumsalıwı, poeziyalıq shıǵarmaları leksikasının` o`zgeshelikleri izertlendi.⁸

B.Yusupova ta`repinen İ.Yusupov shıǵarmalarında kelbetliklerdin` stil`lik qollanılıwı arnawlı u`yrenildi.⁹

Pitkeriw qa`nigelik jumısının` maqseti ha`m wazıypaları Qaraqalpaq tili leksikasında turaqlı so`z dizbekleri o`zine ta`n o`zgeshelikleri, qosımsha emotsional`-ekspressivlik boyawlarg`a iye bolıp keliwi, dara so`zge salıstırg`anda ma`ni o`tkirliǵı, qurılıslıq ha`m basqa da bir qansha sıpatlı belgileri menen ajırılıp turadı. Onın` mine usınday jeke o`zgesheliklerin ilimiy ko`z-qarastan izertlew qaraqalpaq til biliminin` aldında turg`an teoriyalıq ha`m a`meliy jaqtan a`hmiyetli ma`selelerdin` qatarına kiredi. Kem degende eki yamasa onnan da ko`p so`zlerdin` leksika-grammatikalıqtan baylanısınan turatug`ın birlikler so`z dizbekleri bolıp, olardın` ishinde komponentlerinin` ornın almasıwıǵa bolmaytug`ın, turaqlı, tayar tu`rinde qa`liplesken so`z dizbekleri – frazalardın` ko`rkem shıǵarmalarda qollanılıw o`zgesheliklerin arnawlı izertlew og`ada a`hmiyetli ma`selelerdin` biri bolıp, ol bizin` pitkeriw qa`nigelik jumısımızdın` tiykarg`ı maqseti bolıp esaplanadı. Jumıstın` aldında turg`an wazıypa O`zbekstan Respublikası ha`m Qaraqalpaqstan Respublikasının` xalıq shayırı İ.Yusupovtın` «Tumaris ha`m basqa poemalar» saylandı poemalar toplamına kirgen shıǵarmalarının` tilinde

⁸ Мәмбетназарова Г. И. Юсупов қосықларында дөренди атауышлардың стильлик қолланылуы. Нөкіс, 1994. Сулайманов О. И. Юсуповтың «Сейдан ғаррның геуиши»ндегі көркем сөз қураллары. – «Әмиўдәрйя» журналы, 1991, N 6. Пирниязова А. И. Юсупов шығармаларында терминлердің стильлик қолланылуы. – Қарақалпақ тил билиминиң әхмийетли мәселелери. Нөкіс, 1993. Айымбетов Х. И. Юсупов шығармалары тилинің лексикасы. – «Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 1995.

⁹ Юсупова Б. И. Юсупов қосықларында синоним келбетликлердің стильлик қолланылуы. – Қарақалпақ тил билиминиң гейпара мәселелери. Нөкіс, 1994. Юсупова Б. И. Юсупов шығармаларында тенеўлер, антитезалар хәм литоталар. – «Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 1996-жыл 15-октябрь. Юсупова Б. И. Юсупов шығармаларында келбетликлерден жасалған градация хәм эллипсис. – «Қарақалпақстан муғаллими» журналы, 1997-жыл, N 2-3. Юсупова Б. И. Юсупов шығармаларында аўizeки сөйлеў тилине тән келбетликлердің стильлик қолланылуы. «Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 1997-жыл 27-октябрь. Юсупова Б. Көркем сүүретлеўде келбетликлердің стильлик қолланылуы (И. Юсупов шығармалары материалларында). ҚДА, Нөкіс, 2001.

qollanılğ`an turaqlı so`z dizbeklerinin` semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha tu`rlerin ha`m tematikalıq toparların u`yreniwden ibarat. Sonın` menen birge shayırdın` tilimizdegi turaqlı so`z dizbeklerin qollanıwdag`ı sheberligin ko`rsetiw de bızın` wazıypamızg`a kiredi.

Shayır poemaları tilinde turaqlı so`z dizbeklerinin` atqaratug`ın xızmetlerin anıqlaw, qaraqalpaq tilinin` leksikasın, onın` so`z baylıg`ın shayırdın` sheberlik penen paydalanıw da`rejesin ko`rsetiw til biliminin` leksika tarawı menen birge ko`rkem a`debiyat stilistikasının` bir qansha teoriyalıq ha`m a`meliy ma`selelerin sheshiwge ja`rdem beredi. Bul jumıstın` teoriyalıq ha`m a`meliy a`hmiyetin belgileydi

I BAP İ.Yusupov shıǵarmalarında turaqlı soʻz dizbeklerinin semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha tuʻrlerinin jumsalıwı

Qaraqalpaq tilindegi turaqlı soʻz dizbeklerinin bir qansha oʻzgesheliklerge iye bolıp keletugʻını olardıń semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha tuʻrlerinen de koʻrinedi. Tilimizde turaqlı soʻz dizbekleri anʻlatatugʻın maʻni menen onıń jeke komponentleri bildirgen maʻnilerdin oʻz-ara qatnası haʻr qıylı bolıp keledi. Usı oʻzgeshelikleri boyınsha qaraqalpaq tilindegi turaqlı soʻz dizbeklerinin toʻrt tuʻrge boʻlinetugʻını haqqında aytıp oʻtken edik. Olar frazeologiyalıq oʻtlesiwler, frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq dizbekler haʻm frazeologiyalıq soʻzler bolıp esaplanadı.

İ.Yusupov shıǵarmalarında, atap aytqanda, onıń biz tallaw jasap atırǵan poemalarınin tilinde turaqlı soʻz dizbeklerinin semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha tuʻrleri qollanılıp, olardıń haʻr biri belgili bir xızmetlerdi atqarıp keledi. Biz toʻmende usı frazalardıń haʻr birinin qollanıw ayırıqshalıqlarına tallaw jasap koʻrsetpekshimiz.

1. Frazeologiyalıq oʻtlesiwler

Qaraqalpaq tilindegi turaqlı soʻz dizbeklerinin arasında onıń semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha tuʻrlerinin biri frazeologiyalıq oʻtlesiwler uʻlken orın tutadı. Bunday turaqlı soʻz dizbeklerin oʻz ishinde hesh qanday boʻleklerge boʻliwge bolmaydı. Quramındagı komponentleri oʻzlerinin tiykargʻı maʻnilerin puʻtkilley jogʻaltıp jibergen boladı. Bunda turaqlı soʻz dizbegi anʻlatıp kelgen maʻni jeke komponentlerdin maʻnilerinen gʻaʻrezsiz, olargʻa qatnassız bolıp

keledi. Onda komponentlerdin` ma`nileri jıynalıp barıp, awıspalı, astarlı ma`nini payda etip, ol o`tkir, ta`sirli bolıp keledi.

Bunday turaqlı so`z dizbekleri, a`lbette, shayırdın` dıqqatınan shette qalmag`an. Frazelogiyalıq o`tlesiwlerdin` İ.Yusupovtın` poemalarında jumsalg`anın, sonın` menen birge olardıń shıg`arma tiline obrazlılıq qosıp kelgenin, olardı paydalanıwdag`ı shayırdın` jeke sheberligin ayrıqsha atap o`tiw za`ru`r. Mısalı:

Erten` o`z terin`di o`z ko`zin` menen

Malaqay bazarında ko`re bergil sen. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 51-bet)

Arıwxan, qımbatlım, isen so`zime,

Sho`p salıp bola ma yardın` ko`zine? («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 75-bet)

Qoldan baylag`andı tis penen sheshkendeı,

Misli digirmannan tiri tu`skendeı. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 55-bet)

Bul mısallardag`ı «terisin malaqay bazarda ko`riw», «ko`zine sho`p salıw», «digirmannan tiri tu`siw» turaqlı so`z dizbekleri frazeologiyalıq o`tlesiwler bolıp esaplanadı. Olar an`latqan «islegen ha`reketine juwap beriw, qıyanet etiw, tirishe» ma`nileri menen frazalar arqalı bildirilgen ma`nilerdin` ortasında baylanıs joq. Frazelogiyalıq o`tlesiwler shayırdı shıg`armaları tilinde olardıń semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha basqa tu`rlerine salıstırg`anda o`nimsiz qollanıluwı menen sıpatlanadı.

2. Frazelogiyalıq birlikler

Turaqlı so`z dizbeklerinin` ishinde frazeologiyalıq birlikler o`zine ta`n belgilerine iye. Frazelogiyalıq birlikler an`latqan ulıwma ma`niler menen olardıń

komponentlerinin` ma`nileri jaqın keledi. Olardın` jeke ma`nileri jıynalıp, birge so`z dizbeginin` astarlı ma`nisin payda etedi. Bunday turaqlı so`z dizbekleri İ.Yusupov shıg`armalarında o`nimli qollanılg`an. Mısalı:

Hayran bolıp ju`rmen men basım qatıp,

Hesh adamg`a ayta almayman uqsatıp. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 20-bet)

Basına ko`terip joldı, shan`laqtı,

«Oyın keldi» desip balalar shaptı. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 57-bet)

Begdiyar

(tan`lanıp)

Sonsha janın` ashır A`bdirmang`a? («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 47-bet)

Na`let bolg`ır baydın` u`yinde qonıp,

Ma`s bolg`anım ras ishken son` araq,

Sayamdı salmadım ol iytkе biraq. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 50-bet)

Mısallardag`ı «bası qatıw», «basına ko`teriw», «janı ashıw», «sayasın salmaw» turaqlı so`z dizbekleri frazeologiyalıq birlikler bolıp tabıladı. Sonın` menen birge shayırdın` poemalarının` tilinde bunnan basqa da frazeologiyalıq birliklerdi ko`plep ushıratıwg`a boladı. Mısalı:

Men sol mug`allimnin` qanın ishemen,

Onı o`shirip bolıp o`zim o`shemen. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 63-bet)

Masqaralap atır menin` a`kemdi,

Molleke, ne qılsam eken men endi?

Tiriley soydı g`oy mına Arıwxan,

Bizden bezgenin` be, o zaman, zaman! («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 64-bet)

Bul mısallardag`ı «qanın ishiw», «tiriley soyıw» turaqlı so`z dizbekleri sa`ykes sinonimlerine salıstırg`anda ma`nilik jaqtan o`tkir bolıp keledi.

Frazeologiyalıq birlikler bunnan basqa da bir neshe orınlarda qollanıladı. Joqarıda keltirilgen mısallardag`ı sıyaqlı olardıń arasında geypara frazeologiyalıq birliklerdin` quramına kirgen komponentlerdin` ornı almasıp, inversiyalanıp jumsaladı. Mısalı:

Molla (jurtqa esittirip)

A`depsiz Arıwxan, nama`hrem qatın,

Jurtqa tiyer senin` ko`p kesapatın`. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 64-bet)

Begdiyar

Meyli, jeter endi. Qoyın`shı sonı.

Sen arag`a tu`stin`, keshirdim o`zim,

Tilesem ele de qurtaman ko`zin. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 47-bet)

Buqpa taqır jerde. Sharshın`dı ko`zden,

Alıp tasla tezirek. Bul nurlı ko`zler

Bersin basqalarg`a nur menen jiger. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 23-bet)

Ha`zirgi jaslardı qoya ber sira`,

G`ıyt etsen`, jabısar da`rhal jag`an`a. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 45-bet)

Mısallardag`ı «tiyer senin` ko`p kesapatın`, «qurtaman ko`zin», «buqpa taqır jerde», «jabısar da`rhal jag`an`a» dep qollanılg`an turaqlı so`z dizbegindegi komponentler tekst talabına say orın almasıp kelgen. Olar tuwra orın ta`rtipte «kesapatı tiyiw», «ko`zin qurtıw», «taqır jerde bug`ıw», «jag`asına jabısıw», tu`rinde ulıwma xalıqlıq tilde jumsalatug`ın turaqlı so`z dizbekleri bolıp, bul

frazeologiyalıq birlikler stil`lik jaqtan belgili bir o`zgerisler menen kelip, orınlı paydalanılǵan.

Turaqlı so`z dizbekleri dara so`zge salıstırǵanda ma`nilik jaqtan o`tkir, qosımsha emotsional`-ekspressivlik boyawlarg`a iye bolǵanı ushın olardı ko`rkem so`z sheberleri ko`plep paydalanadı. Bul İ.Yusupov do`retiwshiligi ushın da ta`n bolıp keledi. Onın` poemalarındaǵı turaqlı so`z dizbeklerin mına mısallar arqalı da ko`rsetiwge boladı:

Ba`ri de bar mende. Bolsan` hayalım,

Appaq may shaynaysan` o`mirin`she, janım. («Aktrisanın` ıǵ`balı» poeması, 43-bet)

Qız bir urdı – suw serpkendey basıldı. («Joldas mug`allım» poeması, 170-bet)

Da`n urladı,

Mal urladı,

Urladı...

Skladqa ot berip te turmadı,

Ziyanatlap qumarınan bir shıqtı. («Joldas mug`allım» poeması, 154-bet)

A`kemnen ko`p izzet ko`rdin` g`oy, taqsır,

Duzın aqlasan`shı ebin tawıp bir... («Aktrisanın` ıǵ`balı» poeması, 64-bet)

Bunda berilgen «may shaynaw», «suw serpkendey basılıw», «qumardan bir shıǵ`ıw», «duzın aqlaw» degen frazeologiyalıq birlikler sa`tli qollanıluwı, tekst ishinde kelgende an`latqan ma`nileri menen o`zgeshelenip turadı. Bunday frazeologiyalıq birlikler shayırdın` shıǵ`armalarında mol, olar so`z ustasının` til sheberligin ko`rsetedi.

3. Frazelogiyalıq dizbekler

Qaraqalpaq tilindegi turaqlı so`z dizbeklerinin` ja`ne bir toparın frazeologiyalıq dizbekler quraydı. Olar turaqlı so`z dizbeklerinin` basqa tu`rlerine salıstırg`anda geypara ulıwmalıq, ortaqlı belgilerge iye bolıp keliwi menen birge o`zine ta`n sıpatlı ayırıqshalıqları arqalı ajıralıp turadı. Frazelogiyalıq dizbeklerdegi ulıwma ma`ni onın` quramındag`ı jeke komponentlerinin` leksikalıq ma`nileri menen tikkeley baylanısta boladı. Solay etip, quramına kirgen komponentlerinin` ma`nileri ju`da` anıq, ulıwma ma`nige tikkeley qatnaslı bolıp kelgen ha`m turaqlı sıpatqa iye bolatug`ın turaqlı so`z dizbeklerin frazeologiyalıq dizbekler boladı.

Frazelogiyalıq dizbekler İ.Yusupov shıg`armalarında jiyi qollanıladı. Shayırdın` poemaları tilinde basqa da leksikalıq birliklerdin` qatarında frazeologiyalıq birliklerdin` de tutqan ornı u`lken. Olar shıg`arma tilinin` ko`rkem ha`m ta`sirli bolıwı ushın xızmet atqaradı.

Shayırdın` poemaları tilinde frazeologiyalıq dizbeklerdin` to`mendegishe qollanılğ`anın ko`riwge boladı:

Al bas tartsan` ko`rgen da`rtin` da`rt emes,

Da`rtti xannın` ga`zebinen ko`resen`. («Gilemshi hayal haqqında haqıyqatlıq» poeması, 132-bet)

Jurt siltidey tınıp, qulaq tigedi. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 79-bet)

Ko`ter bastı! Qayda senin`

Erkeklerdi basqan susın`? («Tumaris» poeması, 162-bet)

A`bdiraman

Shubham ol emes.

Onı ko`rgen sayın basqa bir eles

Keler ko`z aldıma. Rasın aytsam,

Onı birewlerge shıramıtaman... («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 32-bet)

Saban`a tu`s qayıp, perishtem, tın`la,

Ag`an` u`lken basın iyer aldın`da. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 50-bet)

Shayırdın` poemaları tilinde «siltidey tınıp», «esten tandıradı», «basqan susın», «keler ko`z aldıma», «basın iyer» tu`rinde qollanılğan turaqlı so`z dizbekleri onın` ta`sirli bolıwına xızmet etip kelgen frazeologiyalıq dizbekler bolıp esaplanadı. Shayır shıg`armalarında bunnan basqa da frazeologiyalıq dizbekler qollanılğan. Mısalı:

Arg`ımaqlar jer tepsinip kisnesip,

Omırawdan oyma ko`bik aqtı ter. («Joldas mug`allım» poeması, 169-bet)

Eriw-qatın zarlap ba`ri,

Jeti jıl jurt sen`dey iqtı. («Tumaris» poeması, 278-bet)

Bastın` o`ksigin`di o`zin`di ku`shlep,

Tiri jang`a mun`ın`dı shaqqadın`, ha`tte. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 8-bet)

Bul mısallarda keltirilgen frazeologiyalıq dizbekler konteskt talap etken da`rejede orınlı qollanılıp, shayır aytpaqshı bolg`an pikirdi tolıq, ta`sirli etip jetkerip beriwde u`lken a`hmiyetke iye. Sonday-aq onın` poemalarında bir so`z benen baylanıslı bolıp kelgen bir neshe turaqlı so`z dizbeklerin ushıratıwga boladı. Mısalı:

Eger tu`sinbesen` o`zin` bil, meyli,

Men senin` kewlin`e tiygim kelmeydi. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 60-bet)

Na`lshelerdin` kewlin tawıp,

Ku`tiwimiz jaramay ju`r. («Akatsiya gu`llegen jerde» poeması, 215-bet)

Kewlin` aynıp, shatasqanday oyların`,

Bult ju`zgendey qol jitirim to`ben`de. («Eski fontan ertegi» poeması, 154-bet)

Mug`allim de kewil bo`ldi jalt qarap,

Qurban oyın bile almadı ol biraq. («Joldas mug`allim» poeması, 154-bet)

Mısallarda keltirilgen frazeologiyalıq birlikler «kewil» so`zine baylanıslı bolıp kelgen. Ma`nilik jaqtan bir-birinen o`zgeshelenip keledi. Sonın` menen birge, bunday bir so`zge baylanıslı bolg`an turaqlı so`z dizbeklerin basqa mısallar arqalı da ko`rsetiwge boladı:

Ju`zimnin` sol jawız suwı

İshsen` esten tandıradı. («Tumaris» poeması, 273-bet)

Esin jıydı, bildi sonda aynasız

Awzı qulıplı bir u`n`girde jatqanın. («Joldas mug`allim» poeması, 170-bet)

Aha, shıg`ıp pa edi ele esin`nen. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 48-bet)

«Mında, mında!» degen dawıslar g`ana,

Esin jıydırğ`anday onı oyatıp... («Dala a`rmanları» poeması, 112-bet)

Duw ku`lki. Biraq qız a`kesi hayran.

Juwırıp keldi «kempir». Al qız a`kesi,

«Kempirge» tap berdi jog`altıp esin. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 65-bet)

Bul mısallarda «es» so`zine baylanıslı frazeologiyalıq birlikler berilgen, olar «tandırıw», «jıyıw», «shıg`ıw», «jog`altıw» so`zleri menen kelip, sa`ykes ma`nilerdi bildirip keliw arqalı shıg`arma tilinde ornın tapqan.

Solay etip, İ.Yusupov poemaları tilinde frazeologiyalıq birlikler tildin` ta`sirliligin arttıratug`ın leksikalıq qurallardın` biri sıpatında o`nimli jumsaladı.

4. Frazelogiyalıq so`zler

Frazelogiyalıq so`zler tilimizdegi turaqlı so`z dizbeklerinin` ja`ne bir u`lken toparı bolıp esaplanadı. Frazelogiyalıq so`zler de turaqlı so`z dizbeklerinin` da`slepki u`sh tu`rinen o`zinin` sıpatlı belgileri menen ajıralıp turg`anlıqtan onın` bir tu`ri dep esaplanadı. Frazelogiyalıq so`zlerge ta`n belgi onın` turaqlılıg`ı, komponentlerinin` ornın almasırmawdın` za`ru`rligi boladı. Olar tayar tu`rinde qollanıluwı menen sıpatlanadı, komponentleri ajıralmaslıqtı talap etip keledi.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq so`zler naqıl-maqallar tu`rinde belgili. Naqıl-maqallar tilimizdin` burınnan kiyatırğ`an til baylıg`ın ko`rsetedi. Olar xalıqtın` belgili bir ta`jiriybelerinen aling`an. Olardın` ma`nileri eki tu`rli bolıp keledi. Birinshi toparı tuwra ma`nige iye bolıp kelse, ekinshi toparı astarlı ma`nige iye boladı. Usı an`latqan ma`nilerine qaray frazeologiyalıq so`zler naqıl ha`m maqal tu`rinde ma`lim. Tuwra ma`nide kelgen naqıllar menen awıspalı ma`nide kelgen maqallar barlıq waqıtta da ma`nilik ha`m grammatikalıq birlikti saqlap qaladı.

İ.Yusupov shıg`armalarının` tilinde frazeologiyalıq so`zler yag`nıy naqıl-maqallar sheberlik penen qollanılg`anın aytıwğ`a boladı. Olar shayırdın` qosıqlarında da, poemalarında da jumsala beredi. So`z sheberi tilimizde burınnan tayar tu`rinde qa`liplesip solayınsha qollanılp kiyatırğ`an bunday birliklerdi, sol tu`rinde de, geypara stil`lik o`zgerisler menen de qollana beredi. Onın` shıg`armaları naqıl-maqallarg`a og`ada bay. Mısallar keltiremiz:

«Tayg`a berilmestey g`unan bar» deydi,

«Qızlarg`a bergisiz jawan bar» deydi. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 37-bet)

«Eme bilgen qozı eki sawlıqtı

Birden emer» degen... Ba`le ekensen`. . («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 33-bet)

Begdiyar

(jolin tosıp)

«Hayaldın` shashı uzın, aqılı kelte» dep,

Babamız durıs aytqan. Qanshiq, biya`dep. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 51-bet)

«O`nerli jan o`lmes» degen bar naqıl,

Bul o`nerde tirishiliktin` ko`zi bar. («Gilemshi hayal haqqında haqıyqatlıq» poeması, 127-bet)

Bul mısallarda astı sızıp ko`rsetilgen frazeologiyalıq so`zler naqıl-maqallar bolıp esaplanadı. Olar shıg`arma tilinde pikirdi tastıyıqlaw, ko`rkemlik ushın xızmet atqarıp kelgen. Sonday-aq poemalar tilinde naqıl-maqallar tu`rli maqsetlerde jumsaladı, personajlar tilinde de, avtor bayanlawında da olardıń orınlı qollanılğ`anın ko`remiz. Mısalı:

- Alp anadan, at biyeden,

Ma`rtligin`e tarttın`, bala. («Tumaris» poeması, 264-bet)

(Men oyladım: jigit mınaw

Endi o`li arıslannan

Tiri tushqandı abzal bildi-aw) («Tumaris» poeması, 264-bet)

Esigin boz ordasının`

Jel ashıp, jel jabar edi. («Tumaris» poeması, 265-bet)

Qatın biylegen el on`bas.

Ko`rdik bunı senler bette. («Tumaris» poeması, 265-bet)

Sawda salıp saw gellege,

Da`rtke saziwar bolarsan`. («Tumaris» poeması, 273-bet)

Sonnan berli massagettin`,

Pıshıg`ına hesh bir dushpan

Pısh dey almay jıllar o`tti. («Tumaris» poeması, 278-bet)

Da`slepki misallardag`ı naqıl-maqallar personajlar tilinde qollanılğ`an bolsa, keyingi misalda keltirilgen frazeologiyalıq birlik avtordın` bayanlawında paydalanılğ`an.

Shayırdın` poemaların usı frazeologiyalıq so`zlerge baylanıslı ajıratıp aytatug`ın bolsaq onda, a`sirese, «Tumaris» poemasında naqıl-maqallardın` o`nimli qollanılğ`anın aytıwg`a boladı. Mısalı:

Turmasan` bul ta`wellege

Erten` og`an zar bolarsan`. («Tumaris» poeması, 273-bet)

Qoy u`stine boz torg`aylar

Jumırtqalap, uyalastı. («Tumaris» poeması, 278-bet)

Uris bolsa turis bolmas.

Urıstın` bar ma`n`gi zan`ı. («Tumaris» poeması, 283-bet)

Bir ash qurdım bolar eken

Adamnın` ko`zi. Biraq ta

Aqırı ol tolar eken,

Tek bir qısım topıraqqa. («Tumaris» poeması, 284-bet)

İ.Yusupov poemalarında naqıl-maqallar pikirdi tastıyıqlaw, onın` anıqlıg`ın ko`rsetiw ushın da jumsaladı. Mısalı:

Sag`an en` aqırg`ı buyrıg`ım menin`:

«Kim basın uslasa eki kemenin`

Suwg`a keter» degen. Sen g`arrı sag`al,

Xalıqqa kimligin`di aytpasan` da`rhal, («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 50-bet)

Maqal bar: «Toy dese jumalar quw bas»,

Minip tam basına sırnayshı, ras –

U`rse balamandı tompaytıp urtın,

Keshki awqatın da umıtip jurtım,

Sansız jolawshıday aqqan bazarg`a. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 53-bet)

Bir ha`rip u`yretken adamg`a qırıq jıl

Xızmet qılsan` , - ol da bolar deydi az. («Joldas mug`allım» poeması, 149-bet)

Naqıl-maqallardag`ı astarlı, awıspaldı ma`nilerde sheberlik penen paydalang`an shayır olardı bılayınsha qollanadı:

Jer awdarsa, tag`ı bir zan` shıg`arsa,

Bizden qalıp bir qap tarı ishersen`. («Joldas mug`allım» poeması, 157-bet)

«Nag`ız qara jerdin` kemesi desesh». («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 54-bet)

Juwmaqlastırıp aytqanda, İ.Yusupovtın` «Tumaris ha`m basqa poemalar» saylandı poemalar toplamına kirgen shıg`armaları tilinde turaqlı so`z dizbeklerinin` semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha tu`rleri – frazeologiyalıq o`tlesiwler, frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq dizbekler ha`m frazeologiyalıq so`zler sheberlik penen paydalanıladı.

II bap İ.Yusupov shıg`armalarında adamnıń mu`she atamalarına baylanışlı turaqlı so`z dizbeklerinin` qollanılıwı

Qaraqalpaq a`debiyatınıń ko`rnekli wa`kili, ko`rkem so`z sheberi İ. Yusupov shıg`armaların` tili qaraqalpaq tilin` baylıg`ın, ko`rkemligin ko`rsetedi. Bulay dewimizdin` sebebi onıń shıg`armaların` tilinde ana tilimizdin` leksikasında bar bolg`an birlikler sheberlik penen paydalanıladı. Tildin` so`zlik quramınan orın alg`an leksikalıq birlikler shayır shıg`armaların` tilinde estetikalıq jaqtan xızmet atqarıp keledi. Onıń poeziyalıq shıg`armaların` tilindegi go`nergen so`zler do`retpede so`z etilip atırg`an tariyxıy da`wirdin` koloritin su`wretlew ushın xızmet etedi, xalıqtın` sol da`wirdegi turmısın ashıp beriwde olar u`lken xızmet atqaradı. Sonıń menen birge dialektlik so`zler xalıqtın` belgili bir aymaқта jasawshı wa`killerinin` so`ylew tilindegi o`zgeshelikti ashıp beriw ushın xızmet etedi. Sinonimler so`zlerdi orınsız ta`kirarlamaw maqsetinde jumsalg`anın atap o`tiwge boladı. Solay etip, shayırdın` poeziyalıq do`reptelerinin` tilinde jumsalg`an basqa da birliklerdin` – antonimlerden`, omonimlerden`, ka`siplik so`zlerdin`, o`zlestirme so`zlerdin`, awız eki so`ylew tiline ta`n birliklerdin` ha`m t.b. o`zine ta`n atqaratug`ın ornı bolıp, olardıń ha`r birin avtor stil`lik jaqtan qollanıw menen shıg`arma tilin` ta`sirli ha`m obrazlı bolıwın ta`miyin etedi. Mine usınday leksikalıq birliklerdin` qatarında biz qaraqalpaq tilin` qaymag`ı dep esaplanılıp kiyatırg`an turaqlı so`z dizbeklerinin` shayır ta`repinen onıń poeziyalıq shıg`armalarında, atap aytqanda, poemalarında qollanıw arqalı onıń tilinde atqaratug`ın xızmetleri haqqında toqtap o`tpekshimiz.

Til arqalı qarım-qatnas barısında jıwshı yamasa so`ylewshi tilden ha`r qıylı birliklerdi, sonıń ishinde turaqlı so`z dizbeklerin paydalang`anda onı tayar

tu`rinde qollanadı. Basqa o`zlerden turaqlı so`z dizbeklerinin` pikirdi jetkerip beriwdegi ayırmashılıg`ı ol an`ıq, tolıq ha`m barlıq ma`nilik o`zgeshelikleri, ma`nilik ren`kleri menen jetkerip beredi. Onda xalıqtın` ko`p da`wirlerden beri qıyallarının` jemisi ko`rinedi. Sonın` ushında olar ta`sirli bolıp keledi. Turaqlı so`z dizbegi an`latqan ma`nini ekinshi bir so`z benen sol da`rejede tolıq jetkerip berige bolmaydı, ta`sirlilik jag`ınan olardıń kemisligi bayqaladı. Sonın` ushın jaıwshılar menen shayırlar ko`rkem shıg`arma do`retiwde turaqlı so`z dizbeklerinin` usı artıqmashılıqlarınan ken`nen paydalanadı.

Qaraqalpaq tilinin` leksikasın izertlegen belgili ilimpaz prof. E. Berdimuratov:<sup>10</sup> «Haqıyqatında da, frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` elementlerinen esaplanatug`ın naqıllar, maqallar, idiomala, sonday-aq onın` basqa da tu`rleri bızın` ku`ndeliklit til arqalı qatnas proesimizde pikirimizda tolıq, o`zine ta`n barlıq ma`nilik ottenokleri menen jetkeriwde ayırıqsha rol` atqaradı. Frazeologiyalıq so`z dizbekleri mine usı ko`z-qarastan tildin` qaymag`ı sıpatında ko`rinedi. Onda xalıqtın` a`sirler boyı payda etken, jıvynag`an ushqır qıyallarının`, danalıg`ının` so`z do`retiwshiliginin` a`jayıp u`lgileri jatır» dep jazg`an edi. Onın` mine usınday sıpatı ko`rkem shıg`armalarda ken`nen paydalanıwına mu`mkinshilik jaratadı.

Turaqlı so`z dizbeklerinin` qaraqalpaq a`debiy tilinin` funktsional` stil`lerinin` tu`rlerinde sonın` menen birge awızeki so`ylew stilinde qollanılwı haqqında A.Bekbergenov¹¹ bılay dep jazadı: «Frazeologiyalıq so`z dizbekleri ko`rkem a`debiyatta, publitsistikalıq stil`de ha`m so`ylew tilinde ken`nen qollanılp, ha`r qıylı emotsional`-ekspressivlik belgilerge iye boladı ».

¹⁰ Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1968, 239-бет

¹¹ Бекбергенев А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1990, 40-бет.

Turaqlı so`z dizbeklerinde bar bolg`an joqarıda atap o`tilgen sıpatlar onın` ko`rkem shıg`armalarda o`nimli qollanıwına alıp keledi. Bul İ.Yusupov shıg`armaları tilinde de ko`zge tu`sedi.

Turaqlı so`z dizbeklerin İ.Yusupov shıg`armalarından da ko`plep tabıwg`a boladı. Olar qurılısı jag`ınan semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha da, so`z shaqaplarına qatnası boyınsha da ha`r qıylı bolıp keledi. Olardıń qollanıw o`risi de ha`r qıylı bolıp keledi. Turaqlı o`z dizbekleri stil`lik jaqtan ayırıqshalanıp keliwi menen de sıpatlanadı.

Shayırdın` poemaları tilinde turaqlı so`z dizbeklerine ta`n bolg`an bul belgilerdi tolıq ko`riwge boladı. Onın` shıg`armalarında turaqlı o`z dizbekleri ju`da` o`nimli paydalanılğ`an. Olar ma`nilik jaqtan bir neshe toparlarg`a qatnaslı bolıp keledi. Olardıń arasında adamnıń mu`shelerin bildiretug`ın so`zlerge baylanıslı qollanılg`an turaqlı so`z dizbekleri u`lken orın iyeleydi. Olar «bas», «ko`z», «murın», «tis», «til», «awız» ha`m bunnan basqa da bir neshe so`zlerge baylanıslı bolıp, olar bildirgen mu`shelerge qatnaslı belgili bir ma`nini an`latıp turıw menen ekinshi bir awıspalı, astarlı ma`ni bildirip keledi. Biz to`mende usınday adamnıń dene mu`shelerinin` atamalarına baylanıslı bolıp kelgen turaqlı so`z dizbeklerinin` İ.Yusupov shıg`armaları tilinde qollanıw o`zgesheliklerine o`z aldına ayırım-ayırım tallaw jasap o`tpekshimiz.

1. «Bas, miy, qulaq, ko`z, kirpik» so`zlerine baylanıslı turaqlı so`z dizbekleri

«Bas» so`zi qaraqalpaq tilindegi turaqlı so`z dizbeklerinde jumsaladı. Bul so`zge baylanıslı turaqlı so`z dizbekleri shayırdın` poemalarında qollanıladı. Mısalı:

«Qaran`, quw taqırman! Menin`dey jarlı

Du`n`yada joq shıg`ar» der basın qasıp. («Dala a`rmanları» poeması, 93-bet)

Bul jerde «basın qasıw» turaqlı so`z dizbegi qollanılǵan. Ol tilimizde o`zin hesh na`rse bilmegendey seziw degen ma`nini bildirip keledi. Sonın` menen birge shayırdın` poemasında «bas qosıw» turaqlı so`z dizbegi de jumsalg`an. Ol turmıs qurıwdı bildiredi. Mısalı:

Qızıma bas qostı keler jılında. («Gilemshi hayal haqqında haqıyqatlıq» poeması, 140-bet)

İ.Yusupovtın` «Tumaris ha`m basqa poemalar» dep atalg`an saylandı poemalar toplamında «bas» so`zine baylanıslı turaqlı so`z dizbekleri adamnıń dene mu`shelerinin` basqa atamaları menen baylanıslı frazalarg`a salıstırǵanda o`nimsiz qollanıladı.

Biz to`mendegi mısallarda keltirilgen turaqlı so`z dizbeklerin de adamnıń dene mu`shelerin bildiretug`ın so`zge (bas miyge) qatnaslı turaqlı so`z dizbegi sıpatında qaradıq:

Quyn - shırıldawıq, u`rgin – «ma`melek»

G`ır-g`ır aylandırar adamnıń miyin... («Dala a`rmanları» poeması, 105-bet)

«Klubqa hesh kewil bo`lmeysen` sen» dep,

Ol miyimdi tesken talay din`girlep. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 45-bet)

Bir na`rseni ko`p aytıw ma`nisin bilidiriw ushın avtor mısallardag`ı astı sızıp ko`rsetilgen turaqlı so`z dizbeklerin sheber paydalang`an.

İ.Yusupov poemaların` tilinde turaqlı so`z dizbekleri u`lken orın iyeleytug`ının atap o`tken edik. Olardıń arasında adam mu`shelerin bildiretug`ın so`zlerge baylanıslı turaqlı so`z dizbekleri belgili orın tutıp, bunday turaqlı so`z dizbeklerinin` ishinde «qulaq» so`zine baylanıslı frazalar da ushırasadı. Mısalı:

Hesh bir ta`wellege qulaq salmastan,

U`nsiz shıg`ıp ketti sırtqa Arıwxan. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 13-bet)

Bunda mısalg`a alınıp ko`rsetilgen turaqlı so`z dizbegi tın`lamaw ma`nisin bildiriw ushin jumsaladı. Onın` poemalarında bul turaqlı so`z dizbeklerinin` bir neshe orınlarda qollanılg`anın ushıratamız. Mısalı:

Joq, a`piw etpeymen men seni Ayman,

A`piw etsin desen` qulaq sal mag`an. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 21-bet)

Jan`lawshı bir jang`a jaylı ses penen

Tanıstırkmen aydımına sal qulaq. («Gilemshi hayal haqqında haqıyqatlıq» poeması, 135-bet)

Shayırdın` poemalarında «qulaq sal» turaqlı so`z dizbeginin` komponentleri de orın almasıp, inversiyalanıp keledi, sonın` menen birge olardıń arasında «qulaq as» turaqlı so`z dizbegi de jumsaladı. Mısalı:

Biraq, qulaq aspasa adam,

Ag`ın suwdan isher barıp. («Tumaris» poeması, 285-bet)

Qulaq aspasan` da aytqan so`zime

Sen go`zzaldı yar etermen o`zime. («Eski fontan ertegi» poeması, 251-bet)

Usı turaqlı so`z dizbekleri menen birge olarg`a ma`niles «qulaq tu`r» frazası da qollanıladı. Mısalı:

- Hay, Genjebay!

Qara ja`ne qulaq tu`r,

Kelip qaptı-aw traktor. («Joldas mug`allım» poeması, 153-bet)

«Qulaq» so`zi menen baylanıslı «qulaq pitıw» frazası jumsalg`anın to`mendegi mısaldan ko`riwge boladı:

Qulaq pitip qum-quwıttan,

La`rzem berdi tawlar alıs. («Tumaris» poeması, 279-bet)

Sonın` menen birge adamnıń qulag`ınan basqa haywanlardıń qulag`ı menen baylanıslı turaqlı so`z dizbekleri jumsaladı. Mısalı:

Baylang`an shomlarda o`rship janar may,

Ses tınar qulaqqa urg`an tanaday. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 53-bet)

Bunda «qulaqqa urg`an tanaday» frazeologizmi tınıshlıq degen ma`nini arttırıp ko`rsetiw ushın xızmet etedi.

Shayırdıń poemaları tilinıń leksikasında «ko`z» so`zi menen baylanıslı bolg`an turaqlı so`z dizbekleri u`lken orın iyeleydi. Olardıń arasında «jılaw» so`zi menen ma`niles bolg`an bir neshe turaqlı so`z dizbeklerinin` qollanılg`anın mısallar menen ko`rsetiwge boladı:

Ko`z jas to`gip aydalada man`ırap,

Kiyik shaptı shır aylanıp elikti. («Gilemshi hayal haqqında haqıyqatlıq» poeması, 138-bet)

Sonlıqtan awılın`dı, a`ken`di taslap,

Tuwg`an u`yden bezip, ko`zin`di jaslap,

Ha`m qızıq, ha`m azap bergen sol tu`nde

Kettin` sen kewilli ka`rwan ishinde.

Na`letiy eskilik salttan, molladan,

Aldang`an a`ken`di ayap, Arıwxan,

Jolda jılag`anın` bar ma esin`de? («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 67-bet)

Mısallarda «ko`z jas to`giw», «ko`zin jaslaw» turaqlı so`z dizbekleri ornı menen durıs paydalanılıp, ta`sirlilik payda etkenin atap o`tiwge boladı.

Bunnan basqa da «ko`z» so`zine baylanıslı turaqlı so`z dizbeklerin ko`plep keltiriwge boladı.

Terbelgendey ko`k sho`pler ko`z quwantıp,

Ba`ha`r ayın izleydi ol daladan. («Gilemshi hayal haqqında haqıyqatlıq» poeması, 138-bet)

Wa, patshayım - Quyash qızı!

O`ldi so`ytip batır ulın`.

Turdım men ha`m ko`zim qızıp,

Ah, qanın`day jaqsı o`lim! («Tumaris» poeması, 266-bet)

Qırıw shashıp,

Qar basıp,

Qırdo`gerek zorg`a ko`zge shalınar. («Joldas mug`allım» poeması, 150-bet)

Doslarına qarap ko`zi toymaydı. («Joldas mug`allım» poeması, 198-bet)

Mısallardag`ı astı sızıp ko`rsetilgen turaqlı so`z dizbekleri sol ga`p ishinde kelgende o`zine ta`n ma`nilik o`zgeshelikleri menen belgili.

Qıyanet etiw ma`nisin bildiretug`ın turaqlı so`z dizbegi shayır ta`repinen to`mendegishe jumsaladı:

Da`rriw, tez, da`rhal so`zlerine salısturg`anda olarg`a ma`nilik jaqınlıg`ı sezilip turatug`ın ulıwma xalıq tilinde bar turaqlı so`z dizbegin shayır bılayınsha qollanadı:

Ko`z ashıp jumg`ansha sen jeti jola,

«Toqıldı» dep jeti aytsan` til keledi.

(«Gilemshi hayal haqqında haqıyqatlıq» poeması, 128-bet)

Tilimizdegi «qaraw» so`zi an`latqan ma`ni bir qansha turaqlı so`z dizbekleri arqalı da bildiriledi. Olardan shayırdın` poemalarında to`mendegi turaqlı so`z dizbeklerinin` qollanılg`anın ko`riwge boladı:

Uzaqlarg`a ko`z taslaydı ol a`ste. («Joldas mug`allım» poeması,

196-bet)

A`bdimurat arxitektor biyikten

Poselkag`a ko`z jiberer ku`limlep. («Joldas mug`allim» poeması,

197-bet)

«Joq, joq!» dedi birden, boyun tikledi,

Ko`z jiberdi on`ı menen solına. («Joldas mug`allim» poeması,

158-bet)

Nursız ko`zin qadap men`irew dalag`a

Keler ol esaplı qa`demin basıp. («Dala a`rmanları» poeması, 94-bet

Guljan turıp A`metke bir saldı ko`z. («Joldas mug`allim» poeması, 173-bet)

Altaqtag`a jambaslag`an arbakesh,

Artta otırg`an adamg`a hesh salmas ko`z. («Joldas mug`allim» poeması, 150-bet)

«Ko`z taslaw», «ko`z jiberiw», «ko`zin qadaw», «ko`z salıw» turaqlı so`z dizbekleri qaraw ma`nisin bildirip keledi. Mısallardın` son`g`ısında komponentlerdin` «saldı ko`z» ha`m «salmas ko`z» tu`rinde inversiyalanıp bolımlı ha`m bolımsız formada kelgenin atap o`tiwge boladı.

«O`liw» so`zi an`latqan ma`nini jumsartıp beriwde shayır to`mendegi turaqlı so`z dizbegin paydalanadı:

Marhum sheber qızım mına gilemdi,

Pitkere almay jol ortada jumdı ko`z. («Gilemshi hayal haqqında haqıyqatlıq» poeması, 142-bet)

Shayırdın` poemalarının` leksikasın tallap qarag`anımızda onda «ko`z» so`zine baylanışlı basqa da bir qansha turaqlı o`z dizbeklerinin` qullanılğ`anın anıqladık. Bug`an bir neshe mısallar keltiremiz:

Dedi Oraz – Jaw tu`lkiden sum bolar,

Biraq jawdın` ko`zlerine qum tolar. («Joldas mug`allim» poeması, 162-bet)

Isqırısıp oqlar oqqa,

Ko`zler ko`zdi jep baradı. («Tumaris» poeması, 283-bet)

Say boyında qızdı urıs,

Ko`zler janıp qantalastı. («Tumaris» poeması, 277-bet)

Jer awdardıq ko`z alartqan jawın`dı. («Joldas mug`allim» poeması, 153-bet)

Dedi de xan ko`z alartıp hayalg`a,

Qabag`ınan qar jawarday tu`ksiydi. («Gilemshi hayal haqqında haqıyqatlıq» poeması, 133-bet)

Ja`llad! Tartın` darg`a, ko`rset ko`zine,

Jog`alt ko`z aldımnan mına hayaldı. («Gilemshi hayal haqqında haqıyqatlıq» poeması, 134-bet)

Geyde o`zinen zor ku`shke jolıg`ıp,

Ko`zi ornına tu`sip, murnı uwılar. («Eski fontan ertegi» poeması, 248-bet)

Farsı ma ol anaw jerde

Ko`zin g`arg`a shoqıp ketken? («Tumaris» poeması, 284-bet)

Bul mısallarda astı sızıp ko`rsetilgen turaqlı so`z dizbeklerinin` quramında «ko`z» so`zi jumsalg`an bolıp, onın` qatnasınan du`zilgen usı frazalarda bir qansha jag`ımsız sezim bildiriwshi ma`nilerdin` ja`mlengenin ko`riwge boladı. Adamlardag`ı unamsız sıpatqa iye yamasa jag`ımsız sezimlerdi bildiriw ushın bul turaqlı so`z dizbeklerinin` atqaratug`ın xızmetleri u`lken, ko`rkem so`z sheberi olardı o`z ornında sheberlik penen paydalang`anın ayırıqsha atat o`tiwge boladı.

Xalıq tilinde usı so`z benen baylanıslı bunnan basqa da bir neshe turaqlı o`z dizbekleri ushırasadı. Olardın` İ.Yusupov poemalarında o`nimli paydalanılğ`anın ko`riwge boladı. Mısalı:

Begdiyar

Muzday tiyer ha`r aytqan so`zin`,

Oho, ashılıptı g`oy bul g`a`plet ko`zin`. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 49-bet)

Dedi

- Bilimlenip, ko`zdi ashamız. («Joldas mug`allim» poeması, 158-bet)

Ko`zimdi ashtın`,

Ustaz boldın` sen mag`an. («Joldas mug`allim» poeması, 162-bet)

Bilim berip ko`zin ashqan birazdın`

Hu`rmetine alg`ıs bolsın ustazdın`. («Joldas mug`allim» poeması, 197-bet)

Bunda «ko`zin ashıw» turaqlı so`z dizbegi awıspalı ma`nide o`zin an`law ma`nsin bildirip keledi. Shıg`arma tilinde orınlı jumsalıp, pikirdi ta`sirli etip jetkerip beriw ushın xızmet atqarıp kelgen. Soınn` menen birge onın` poemalarında usı turaqlı so`z dizbegine salısırg`anda bir komponenti qarama-qarsı ma`nige iye bolıp keletug`ın «ko`z jumıw» frazasının` qollanılğ`anın atap o`tiwimiz tiyis. Bunda shıg`arma tilinde «ko`z jumbaydı» tu`rinde qollanılıp, jumıstın` ko`pliginen waqtında dem almaydı, uyıqlamaydı degen pikirdi bildiriw ushın xızmet atqarıp kelgen. «Ko`z jumıw» turaqlı so`z dizbeginin` o`liw ma`nisin bildirip keletug`ın da orınları da ushırasadı.

Keshte ja`ne sabaq berer likbezge

Ya jıynalıs... qullası, ko`z jumbaydı. («Joldas mug`allim» poeması, 150-bet)

Shayırdın` poemalarında usı «ko`z» so`zi menen baylanışlı turaqlı so`z dizbeklerinin` adamnın` basqa mu`shelerinin` atamaların bildirip keletug`ın so`zler menen keletug`ın frazalarg`a salıstırğ`anda o`nimli jumsalğ`anın to`mendegi mısallar arqalı da o`riwge boladı:

Ko`z aldınan o`tti bu`gin:

Sol jawız qol ko`pten beri

Julmaq bolıp dala gu`lin

Tu`rli hiyle etkenleri. («Tumaris» poeması, 266-bet)

Ko`z tasalap, tawg`a ketip,

Buwaz kiyik penen birge

Tuwdı da ol, hiyle etip,

Qızın qaldırdı u`n`girge. («Tumaris» poeması, 275-bet)

Mine keldik, qara, qanday tamasha!

Ras, dostım, ko`z toymastay qarasa. («Joldas mug`allım» poeması, 191-bet)

«Mug`allım» dep qaqsadı g`oy sonshama,

Kim edi sol otın alg`an ko`zinin`? («Joldas mug`allım» poeması, 176-bet)

Ken` tereze, jıltır esik, taxta pol,

Diywal appaq, girbin` tu`sse ko`z ilgen. («Joldas mug`allım» poeması, 191-bet)

Olar awılın ko`pten beri ko`rmegen,

Ko`z oynatar tan`lanısqa tu`r menen. («Joldas mug`allım» poeması, 196-bet)

O`mir ag`ısın ko`z aldın`a keltirip,

Paxtaabadtın` suwı burqıp hallaslar. («Joldas mug`allım» poeması, 196-bet)

«Toqta» deydi o`zin zorg`a jubatıp,

Art betine ko`z astınan bir qarap... («Joldas mug`allım» poeması, 151-bet)

Mısallarda keltirilgen «ko`z aldınan o`tti», «ko`z tasalap», «ko`z toymastay», «otın alg`an ko`zinin`, «ko`z ilgen», «ko`z oynatar», «ko`z aldın`a keltirip», «ko`z astınan bir qarap» turaqlı so`z dizbeklerin shayır o`zinin` poemalarında ga`p ishinde usı formalarda qollanıw arqalı olarg`a pikirdi ta`sirli etip jetkerip beriw xızmetin ju`kleydi.

Sonın` menen birge İ.Yusupovtın` biz tallaw jasag`an poemalarınin` tilinde usı so`z benen kelgen basqa da turaqlı so`z dizbeklerin ko`plep ushıratıwg`a boladı. Mısalı:

Xan

İsengim kelmeydi men o`z ko`zime,

Puxara patshasın tın`lawdan qaldı. («Gilemshi hayal haqqında haqıyqatlıq» poeması, 134-bet)

Mezgil jetip, qartaydı xan biraq ta,

Qu`diretli jılları qaldı jıraqta.

Ko`zi girewlenip zorg`a ayırdı

Minara ushında ay ma, oraq pa. («Eski fontan ertegi» poeması, 248-bet)

Mısallarda astı sızıp ko`rsetilgen turaqlı so`z dizbekleri o`z ma`nilerine sa`ykes ornı menen jumsalg`anın atap o`tiwge boladı. Solay etip shayırdın` biz tallaw ushın ob`ekt etip alg`an poemaları tilinin` leksikasında «ko`z» so`zine baylanıslı turaqlı so`z dizbekleri ju`da` o`nimli qollanılg`an degen juwmaqqa keldik.

Uyqılamaw ma`nisin bildiriw ushın shıg`armada to`mendegi turaqlı so`z dizbeginin` jumsalıwı orınlı. Mısalı:

Qaysar qurg`aqshılıq - sho`l armiyası

Meni kirpik qaqpay turadı bag`ıp. ... («Dala a`rmanları» poeması, 96-bet)

Solay etip, shayırdın` shıg`armalarında «bas», «miy», «qulaq», «ko`z», «kirpik» so`zlerine baylanışlı turaqlı so`z dizbekleri qollanılıp, olardıń arasında adamnıń mu`she atamalarınan «ko`z» so`zine baylanışlı frazeologizmler o`nimli qollanılıwı menen ajıralıp turadı, bul frazeologizmlerdi shayır sheberlik penen paydalanıw arqalı til ko`rkem shıg`armalar do`reledi.

2. «Awız, jaq, tan`lay, tis, til» so`zlerine baylanışlı turaqlı so`z dizbekleri

«Awız» so`zi adamnıń mu`she ataması. Ol turaqlı so`z dizbeklerinin` quramında jiyi ushırasadı ha`m ko`plegen frazeologizmlerdi jasyaydı, bir qansha ma`nilik o`zgesheliklerge iye turaqlı so`z dizbeklerin payda etedi.

«Awız» so`zine baylanışlı bolıp kelgen turaqlı so`z dizbekleri de shayırdın` shıg`armalarında bir neshe orınlarda jumsaladı. Mısalı:

Awzınan sarısı ketpegen ele,

Sen bir palapansan`. Biraz jıl ja`ne

Qozg`alma uyan`nan, waqtın` kelgende

Qanatın` jetilip usharsan` sen de. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 38-bet)

Mashinanı tuttı alg`a ju`rgizbey,

U`ndespeydi awzın buwg`an o`gizdey.

Shofyor shıqtı ruchkasın qolg`a alıp,

Urdı olar bas salıp,

Tuttı qızdı bir awız so`z degizbey. («Joldas mug`allım» poeması, 168-bet)

Mısallarda ko`rsetilgen «Awzınan sarısı ketpegen ele, Sen bir palapansan`, «U`ndespeydi awzın buwg`an o`gizdey», «Tuttı qızdı bir awız so`z degizbey» degen qatarlardag`ı turaqlı so`z dizbekleri ha`r kıylı ma`nilerdi bildiredi. Birinshisi

jaslıqtı, ekinshi ha`m u`shinshi mısalllardag`ı frazalar so`ylemew ha`m so`yletpew ma`nilerin bildirip kelgen.

Shayırdın` shıg`armalarında adamnıń` dene mu`shelerinin` atamaları menen baylanıslı bolg`an bunnan basqa da bir qansha turaqlı so`z dizbekleri jumsaladı. Olardıń` arasında «jaq» so`zine baylanıslı turaqlı so`z dizbeginin` to`mendegishe qollanılg`anın ko`remiz.

«Haw, mınaw Jaleke bay g`oy, shırag`ım ».

«Ha, na`let bolg`ırdın` ayırsan` jag`ın». («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 62-bet)

Bunda xalıq tilindegi «jag`ın ayırıw» turaqlı so`z dizbegi inversiyalanıp jumsalg`an, ma`nilik jaqtan o`tkirligi menen sıpatlanadı. Bul fraza tilde unamsız ma`nige iye bolıp keledi.

Sonın` menen birge İ.Yusupovtıń` poemalarında bunnan basqa da bir qansha turaqlı so`z dizbeklerinin` qollanılg`anın ko`rsetiwge boladı. Mısalı:

Ju`zlegen awızda bir g`ana so`z bar:

«Artist, artist» desip tan`lay qag`ısar. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 54-bet)

«Tis» so`zi menen baylanıslı frazalar da İ.Yusupov shıg`armalarında jumsalıp, onıń` qollanıluwında o`nimsizlik seziledi. Mısalı:

Janbay atırıp-aq so`niwshi edik,

Tisti-tiske qoyıp ko`niwshi edik. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 81-bet)

Birew-birewine tis qayrap ju`rip,

Qazdı ne bir shu`n`gil tas quyıldadı. («Dala a`rmanları» poeması, 94-bet)

Ha`tte, qos mu`yizli Iskenderler de

Mag`an tisi batpay aylanıp o`tken! («Dala a`rmanları» poeması, 97-bet)

Bul mısallarda keltirilgen «tisti-tiske qoyıw», «tis qayraw» turaqlı so`z dizbekleri adamnıń ruwxıy halatına, sezimine baylanıslı ta`replerdi ko`rsetiw ushın xızmet etedi. Son`gı mısaldagı fraza ku`shi yamasa bilimi jetpew ma`nilerin bildiriw ushın jumsalıp, dara so`zge salıstır`anda ma`nilik jaqtan o`zgeshelikke iye bolıp keliwi menen sıpatlanadı.

İ.Yusupovtıń «Tumaris ha`m basqa poemalar» saylandı poemalar toplamına kirgen shıg`armalarının` leksikasında adamnıń dene mu`shelerinin` atamaları menen baylanıslı bolg`an turaqlı so`z dizbeklerinin` ja`ne bir toparın «til» so`zi menen baylanıslı bolg`an frazalar quraydı. Olardan shayırdıń shıg`armalarında to`mendegi turaqlı so`z dizbeklerinin` qollanılg`anın ko`rsetiwge boladı:

Bul qurlaqım tilge kelgennen keyin,

Sag`an bir qızıq so`z so`ylep bereyin. («Aktrisanıń ıg`balı» poeması, 19-bet)

Dep ol tınıń ko`rmey, uyqısı qashıp,

Ko`p a`sirler boyı adam jolatpay,

Sheksiz ja`ziyranı bawırına basıp,

U`skini quyılıp jattı til qatpay...

(«Dala a`rmanları» poeması, 95-bet)

Ximiya tilsimlerin keltirip tilge,

Ha`r kuxnyag`a kirip qazan qaynatar. («Dala a`rmanları» poeması,

117-bet)

Bul mısallarda so`ylew ma`nisin bildirip keletug`ın «tilge keliw», «til qatpaw», turaqlı so`z dizbekleri bolımlı ha`m bolımsız ma`nilerde jumsalg`an, sonıń menen birge inversiyalanıp kelgenin ko`rsetip o`tiw maqul.

3. «Tu`s, ju`z, murın» so`zlerine baylanışlı turaqlı so`z dizbekleri

Adamnıñ betin bildiretug`ın «ju`z», «tu`s» so`zleri menen kelgen turaqlı so`z dizbeklerine de shayır shıg`armalarında orın berilgen. Olardıñ qatnasıwında kelgen frazeologizmlerge misallar keltiremiz:

Onı arbakesh an`lamaydı. Oy basıp,

Otırtıptı, alar jan joq oylasıp,

Qan qalmag`an tu`sinde.

Al ishinde

Jatqanday-aq eki jırtqış shaynasıp. («Joldas mug`allım» poeması, 151-bet)

Usınday natıqlıg`ım biraz jerlerde

Ju`zimdi qaratıp boldı-aw to`menge. («Aktrisanıñ ıg`balı» poeması, 19-bet)

Albıraw, qıynalıw ma`nileri menen uyalıtıw ma`nilerin bildiriwde avtor usı turaqlı so`z dizbeklerin olardıñ emotsional`-ekspressivlik boyawg`a iye sinonimi retinde paydalanadı. Al «murın» so`zi menen kelgen turaqlı so`z dizbeklerin bılayınsha qollanadı:

Aqıl, sana, sezim, durıslıq - hu`jdannıñ

Gezezsiz byurosın shaqırıp da`rhal,

Murnın uwsa o`zimshilik - haywannıñ

(Ma`selenin` genjesi usında bolar). («Dala a`rmanları» poeması, 108-bet)

Geyde o`zinen zor ku`shke jolıg`ıp,

Ko`zi ornına tu`sip, murnı uwılar. («Eski fontan ertegi» poeması, 248-bet)

Bul misallarda «murnı uwılıw» turaqlı so`z dizbegi qollanılğ`an bolıp, negizgi halına keltiriwdi bildiredi.

4. «Ju`rek, bawır» so`zlerine baylanışlı turaqlı so`z dizbekleri

Shayırdın` poemalarının` tilinde adamnıń dene mu`shelerinin` atamaları menen baylanışlı turaqlı so`z dizbeklerinin` ja`ne bir toparın «ju`rek» so`zi menen baylanışlı bolg`an frazalar quraydı. Olar Shıg`arma tilinde orınlı qollanılıp, ko`rkemlik ushın xızmet etedi, personajdın` ruwxıy halatın sıpatlap beredi. Mısalı:

Aymannın` bul so`zden tuwlap ju`regi,

Jigit shadlıg`ının` bolmadı shegi. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 16-bet)

«Ju`regi sha`wkildew» turaqlı so`z dizbegi de usınday xızmetti atqarıp keledi, quwanıw ma`nisine salıstırg`anda ku`shli emotsional`-ekspressivlik boyawg`a iye.

Mısalı:

So`yleyin da`! Uyalıp ne, ha`legim,

Toqta, nege sha`wkildeydi ju`regim? («Joldas mug`allım» poeması, 166-bet)

Bul eki mısalda da «ju`regi tuwlaw» ha`m «ju`regi sha`wkildew» turaqlı so`z dizbekleri «tuwlap ju`regi», «sha`wkildeydi ju`regim» tu`rinde komponentlerinin` ornı almasıp, inversiyalanıp jumsalg`an. Olardıń usılayınsha qollanılıwı uyqas ushın da xızmet atqarıp kelgen.

Tumaris patshanın` ruwxıy halatın, sezimlerin ko`rsetip beriwde de «ju`rek» so`zine baylanışlı turaqlı so`z dizbegi paydalanıladı. Mısalı:

Perzentin`nin` azasınan

Ju`rek-bawırın` tur g`oy ku`yip. («Tumaris» poeması, 262-bet)

Bunda «ju`rek» so`zi menen birge adam mu`shelerinin` birinin` atamasın bildiretug`ın «bawır» so`zi turaqlı so`z dizbegi komponentlerinin` biri retinde jumsalıp, ma`ni o`tkirligin payda etip tur.

Sag`an bawır basıp ju`rsem de ko`pten,

Oyn`a anıqlap men tu`sinbeppen. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 36-bet)

Turaqlı so`z dizbekleri an`latqan ma`niler ju`da` ta`sirli bolıp, olar ga`p ishinde o`z ornında sheberlik penen paydalanılıp, dara so`zdin` emotsional`-ekspressivlik sinonimii sıpatında xızmet atqaradı.

5. «İshek, ish, qarın, bel» so`zlerine baylanışlı turaqlı so`z dizbekleri

Qaraqalpaq tilindegi «ishek, ish, qarın, bel» so`zlerine baylanışlı turaqlı so`z dizbekleri shayır ta`repinen de o`z ornı menen jumsaladı. Olar a`nlatqan tujırımı, ta`sirli ma`niler shıg`arma tilinin` o`tkirligin ja`ne de arttırıp keledi. Mısalı, ku`liw ma`nisin bildiretug`ın turaqlı so`z dizbeklerin shayır bılayınsha qollanadı, bul frazeologizmler ku`liwge ta`n sıpatı ko`rsetedi:

Aytpaqshı, men sonda anaw kempirdi

Dım unatıp qaldım. Oy, iymansız-ay,

İshek-silemizdi qatırdı-aw sonday...». («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 45-bet)

Duyım jurt ku`lkiden ishegi qatıp,

Kimi ishın uslap, kimisi jatıp,

Sılq-sılq ku`lip atır. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 64-bet)

İshek-silesi qatıp ku`lip,

Tanya urar tez tayaqlap. («Akatsiya gu`llegen jerde» poeması, 208-bet)

Al, «ish» so`zi menen kelgen turaqlı so`z dizbekleri ashınıw, azaplanıw, qıynalıw ma`nilerin bildiredi, sonın` menen birge «ishin tartıw» turaqlı so`z dizbegi tolqının` ha`reketine baylanışlı awıspalı ma`ni bildiredi:

Ko`rin`, qanday eken ıshqının` ku`shi!

Xannın` uway ashıp o`rtendi ishi. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 253-bet)

Asaw tolqın ishin tartıp,

Jag`alarg`a sog`ıp jattı. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 208-bet)

Shayırdın` shıg`armalarında «bel» so`zine baylanışlı turaqlı so`z dizbekleri qollanıladı. Mısalı:

Jaslıq so`zim bolsın,

Qoldı berin`iz!

Aldın`ızda beldi buwayın bekkem. («Joldas mug`allım» poeması, 168-bet)

Ta`wekel dep alısıwg`a bel baylap,

İleskenim edi-g`oy sol aradan. («Joldas mug`allım» poeması, 176-bet)

Mısallardag`ı astı sızıp ko`rsetilgen turaqlı so`z dizbekleri bir-birinen ma`nilik o`zgeshelikke iye. Tayar turıw ha`m belgili bir sheshimge keliwdi bildiredi. Al, tilimizde toymaw ma`nisindegi turaqlı so`z dizbegi shayırdın` poemalarında bılayınshı jumsaladı:

Biraq, menin` a`kem bir qarnı qalqıp,

Bir ku`n ha`z ko`rgen joq erkinshe shalqıp. ». («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 48-bet)

İ.Yusupovtın` poemalarında bunnan basqa da adamnın` mu`she atamalarına baylanışlı frazeologizmler jumsaladı. Mısalı:

Taban tirep o`z dalasına,

Massagetler - sho`l barısı

Ullı da`r`ya jag`asında

Turdı so`ytip qasarısıp. («Aktrisanın` ıg`balı» poeması, 285-bet)

Solay etip, turaqlı so`z dizbekleri adamnın` bir neshe dene mu`shelerinin` atamasın bildiretug`ın so`zler menen baylanışlı bolıp kelip, ko`rkem shıg`armanın`

tilinde awıspalı ma`nilerdi bildiriw menen ta`sirlilik, obrazlılıq ushın paydalanıladı. Bunday frazeologizmlerdi avtor o`zinin` poemaları tilinde o`z ornı menen, jeke stil` u`lgilerine sa`ykes sheberlik penen paydalang`an, sonlıqtan bul leksikalıq birlikler onın` poemaları tilinin` ta`sirli, obrazlı bolıwı ushın xızmet etkenligi belgili boladı.

Juwnmaq

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinin` leksikasını bay, onda basqa da leksikalıq birlikler arasında turaqlı so`z dizbekleri o`zine ta`n o`zgeshelikleri menen ajıralıp turadı. Turaqlı so`z dizbekleri dara so`zge salıstırğanda emotsional`-ekspressivlik o`zgesheliklergen iye boladı. Turaqlı so`z dizbegi an`latqan ma`ni dara so`z bildirgen ma`niden qosımsha boyawlar, ma`nilik ren`kler menen parqlanadı, usı belgiler basım bolıp keledi. Turaqlı so`z dizbekleri ulıwma xalıqlıq tildin` qaymag`ı, xalıq danalıg`ının` u`lgisi iretinde bahag`a iye.

Qaraqalpaq tilindegi turaqlı so`z dizbeklerinin` tiykarg`ı belgileri:

- Turaqlı so`z dizbekleri tilimizde tayar tu`rinde ka`liplesken so`z dizbegi ekenligi;
- olardıń ma`nilik jaqtan obrazlı bolıp keliwi;
- turaqlı so`z dizbeklerin du`zip kelgen komponentlerdin` onın` quramında o`zinin` turaqlı ornına iye bolıwı;
- turaqlı so`z dizbeglerinin` tutası menen bir sintaksislik xızmet atqarıwı;
- olardıń komponentlerin bo`lip alıwğ`a bolmaytug`ınlıg`ı;
- olardıń basqa tillerge so`zbe-so`z awdarılmaytug`ınlıg`ı.

Bul belgilerdin` ba`ri turaqlı so`z dizbegine ta`n bolıp, olar usı leksika-grammatikalıq jaqtan ajıralmaslıg`ı, bir tutaslıg`ı, bir pu`tinligi menen tilde belgili bir so`z shaqabına, tiykarınan, atlıq, kelbetlik, ra`wish ha`m feyil so`z shaqaplarına qatnaslı boladı.

O`zgeshe ta`biyatı menen qaraqalpaq tilinin` leksikasında salmaqlı ornı bar turaqlı so`z dizbeklerine ta`n ayırıqshalıq - olardıń semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha toparlarg`a bo`liniwi. Komponentlerdin` turaqlı so`z dizbegi an`latqan ma`nige qatnası da, grammatikalıq jaqtan o`z-ara baylanısıw

da`rejesi de ha`r qıylı boladı. Usı o`zgeshelikleri boyınsha qaraqalpaq tilindegi tu`raqlı so`z dizbekleri: frazeologiyalıq o`tlesiwler, frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq dizbekler ha`m frazeologiyalıq so`zler bolıp to`rt tu`rge bo`linedi. Al, grammatikalıq qurılısı boyınsha jeke so`z dizbekleri, jay ga`pler ha`m qospa ga`pler tu`rinde ushırasatug`ın turaqlı so`z dizbeklerine bo`linedi. Mine usınday ko`rkemlik, awıspalı ma`nililik, obrazlılıq sıpatqa iye turaqlı so`z dizbeklerin talantlı shayır İ.Yusupov o`zinin` poemalarında sheberlik penen paydalanadı. Olardı o`z ornında qollanıw arqalı shıg`armalarının` tilin ta`sirli etip, oqıwshıg`a tili bay, waqıyaları qızıq shıg`armaların inam etedi, solay etip onın` bul qorkem shıg`armalarının` tilinde de tildin` kommunikativlik xızmeti menen birge estetikalıq xızmeti de aralasıp keledi.

Jumıstın` birinshi babı turaqlı so`z dizbeklerinin` sematikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha tu`rlerinin` qollanıwına arnalıp, onda ju`rgizilgen tallawdan mına na`tiyjeler alındı:

Birinshiden, shayırdın` poemalarında qaraqalpaq tilindegi turaqlı so`z dizbeklerinin` semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha barlıq tu`rleri qollanıladı.

Frazeologiyalıq o`tlesiwler turaqlı so`z dizbeklerinin` arasındag`ı hesh qanday bo`leklerge bo`liwge bolmaytug`ın, quramındag`ı komponentleri o`zinin` tiykarg`ı leksikalıq ma`nilerin birotala joyıltıp jiberген, turaqlı so`z dizbegi an`latqan ma`nige olardıń ma`nisinin` hesh qanday qatnası joq bolg`an frazalar bolıp sıpatında ma`nisi o`tkir, awıspalı sıpatqa iye bolg`anlıqtan «terisin malaqay bazarda ko`riw», «ko`zine sho`p salıw», «digirmannan tiri tu`siw» frazeologiyalıq o`tlesiwleri «islegen ha`reketine juwap beriw, qıyanet etiw, tirishe. shaqqan» ma`nileri menen jumsaladı. Frazeologiyalıq o`tlesiwler shayırdın` poemaları tilinde

olardın` semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha basqa tu`rlerine qarag`anda o`nimsiz qollanıladı.

Frazeologiyalıq birliklerde komponentlerdin` ma`nileri ulıwma turaqlı so`z dizbegi an`latqan ma`nige jaqın bolıp, olardın` jeke ma`nileri jıynalıp barıp ekinshi bir pu`tin, turaqlı so`z dizbegi bildirip turg`an astarlı ma`nini payda etip, bunday ma`nilik ayırıqshalıqlar da tildin` ko`rkemliginde u`lken a`hmiyetke iye. Shayırdın` poemalar toplamında jumsalg`an «bası qatıw», «basına ko`teri w», «janı ashıw», «sayasın salmaw», «qanın ishiw», «tiriley soyıw» frazeologiyalıq birlikleri dara so`zlerden bolg`an sinonimlerine salıstırg`anda ma`nilik jaqtan o`tkir bolıp keledi, sonın` menen birge geypara frazeologiyalıq birliklerdin` quramına kirgen komponentlerdin` ornı almasıp, inversiyalanıp jumsaladı. Arıwxang`a qarata «jurtqa tiyer senin` ko`p kesapatın`», al mug`allimge baylanıslı «qurtaman ko`zin» tu`rinde jumsalıwı belgili bir stil`lik maqsetlerge – uyqas, ta`sirlilik beriw ha`m t.b. xızmet etedi.

Frazeologiyalıq dizbeklerde ulıwma ma`ni jeke komponentlerdegi ma`ni menen tikkeley baylanıslı bolıp, olardın` ma`nilerinen kelip shıg`adı. Turaqlı so`z dizbegi degende onın` quramındag`ı komponentlerdin` leksika-grammatikalıq jaqtan turaqlılıg`ı na`zerde tutıladı. İ.Yusupovtın` saylandı poemalar toplamındag`ı shıg`armalarınin` tilinde «siltidey tınıp», «esten tandıradı», «basqan susın`», «keler ko`z aldıma», «basın iyer», «jer tepsinip», «sen`dey ıqtı», «bastın` o`ksigin`di» tu`rinde qollanılğ`an frazeologiyalıq dizbeklerdin` sa`ykes orınlarda atqarg`an ko`rkemlik-stil`lik ornı u`lken.

Komponentlerinin` grammatikalıq jaqtan bir-biri menen bekkem baylanısıwı, leksikalıq jaqtan bir-birinen ajıralmaslıg`ı menen belgili bolg`an frazeologiyalıq so`zler tilimizde naqıl-maqallar tu`rinde ushırasadı. Turaqlı so`z dizbeklerinin`

soʻz dizbegi tuʻrinda ushirasatugʻin uʻsh tuʻri - frazeologiyaliq oʻtlesiwler, frazeologiyaliq birlikler haʻm frazeologiyaliq dizbeklerden frazeologiyaliq soʻzler gaʻp tuʻrinda keliwi menen ajraladi. Bunday til bayliqlarin shayir kstaliq penen paydalanadi, oy-pikirdi tasoyiqlaw maqsetinde qollanadi.

«Alp anadan, at biyeden», «Endi oʻli arislannan, Tiri tushqandi abzal bildi-aw»
«Esigin boz ordasininʻ, Jel ashıp, jel jabar edi», «Qatin biylegen el onʻbas»,
«Sawda salıp saw gellege», «Pishıgʻına hesh bir dushpan, Pish dey almay jillar oʻtti», «Turmasanʻ bul taʻwellege, Ertenʻ ogʻan zar bolarsanʻ», «Qoy uʻstine boz torgʻaylar, Jumırtqalap, uyalastı», «Uris bolsa, turis bolmas» «Bir ash qurdım bolar eken, Adamnınʻ koʻzi. Biraq ta, Aqırı ol tolar eken, Tek bir qısım topıraqqa»,
«Kim basın uslasa eki kemeninʻ, Suwgʻa keter», « Toy dese jumalar quw bas»
sıyaqlı naqıl-maqallar shayırdınʻ shıgʻarmalarında ulıwma xalıq tildegi tuʻrinda haʻm stilʻlik maqsetlerde oʻzgerisler menen paydalanadi.

Shayırdınʻ poemaları tilinde turaqlı soʻz dizbeklerine maʻnilik jaqtan haʻr kıylı. Olardınʻ arasında adamnınʻ muʻshelerin bildiretugʻin soʻzlerge baylanislı turaqlı soʻz dizbekleri uʻlken orın iyeleydi. «Bas», «miy», «koʻz», «kirpik», «murın», «tis», «til», «awız», «jaq» «tanʻlay», «ishek» «qarın» haʻm t.b. soʻzlerge baylanislı bolıp, olar bildirgen muʻshelerge qatnaslı belgili bir maʻnini anʻlatıp turıw menen ekinshi bir awıspalı, astarlı maʻni bildirip keledi. Biz olardı bir nʻeshe toparlargʻa boʻlip uʻyrendik:

1. «Bas, miy, qulaq, koʻz, kirpik» soʻzlerine baylanislı turaqlı soʻz dizbekleri
2. «Awız, jaq, tanʻlay, tis, til» soʻzlerine baylanislı turaqlı soʻz dizbekleri
3. «Tuʻs, juʻz, murın» soʻzlerine baylanislı turaqlı soʻz dizbekleri
4. «Juʻrek, bawır» soʻzlerine baylanislı turaqlı soʻz dizbekleri
5. «İshek, ish, qarın, bel» soʻzlerine baylanislı turaqlı soʻz dizbekleri

«Basın qasıw» (o`zin hesh na`rse bilmegendey ko`rsetiw), «bas qosıw» (turmıs qurıw) «G`ır-g`ır aylandırar adamnıń miyin...», «miyimdi tesken talay din`girlep» (bir na`rseni ko`p ayıw), «qulaq salıw», «qulaq asıw», «qulaq tu`riw» (tıńlaw) «qulaqqa urg`an tanaday» (tıńshlıq) ma`nileri menen jumsaladı. Shayır shıg`armalarında «ko`z» so`zine baylanıslı frazeologizmler basqalarına salıstırg`anda o`nimli jumsaladı: «ko`z jas to`gıp», « ko`zin`di jaslap», «ko`z quwantıp», «ko`zim qızıp», «ko`zge shalınar», «ko`zi toymaydı, «ko`zine sho`p salıw», «ko`z ashıp jumg`ansha», «ko`z taslaydı», «ko`z jiberer», «ko`zin qadap», «salmas ko`z» frazeologizmleri qollanıw menen birge usı «ko`z» so`zine baylanıslı «jumdı ko`z», «ko`zlerine qum tolar», «ko`zler ko`zdi jep baradı», «ko`zler janıp», «ko`z alartqan», «ko`rset ko`zine» ha`m t.b.mısallarda jag`ımlı yamasa jag`ımsız ma`nileri menen jumsalga`nı anıqlandı. «Kirpik» so`zine baylanıslı qollanılg`an «kirpik qaqpay» frazeologizmi ushırasadı.

«Awız, jaq, tan`lay, tis, til» so`zlerine baylanıslı turaqlı so`z dizbekleri «awzınan sarısı ketpegen ele, Sen bir palapansan`, « awzın buwg`an o`gizdey», «ayırsan` jag`ın», «tan`lay qag`ısar», «tisti-tiske qoyıp», «tis qayrap», « tisi batpay», «tilge kelgennen keyin», «til qatpay», turaqlı so`z dizbekleri qollanıladı.

«Tu`s, ju`z, murın» so`zlerine baylanıslı «qan qalmag`an tu`sinde», «Ju`zimdi qaratıp boldı-aw to`menge», «murnın uwsa» tu`rinde kelse, «ju`rek, bawır» so`zlerine baylanıslı turaqlı so`z dizbekleri «tuwlap ju`regi», «nege sha`wkildeydi ju`regim?», «ju`rek-bawırın` tur g`oy\_ku`yip», «bawır basıp» frazeologizmlerinde, «ishek, ish, qarın, bel» so`zlerine baylanıslı «Oy, iymansız-ay, İshek-silemizdi qatırdı-aw sonday» «ishegi qatıp», «ishek-silesi qatıp», «uwday ashıp o`rtendi ishi», «ishin tartıp», «beldi buwayın bekkem», «bel baylap», «qarnı qalqıp» frazeologizmlerinde jumsaladı.

Juwmawqlastırıp aytqanda, turaqlı so`z dizbekleri İ.Yusupov ta`repinen za`ru`r orınlarda sheberlik penen paydalanıladı, olar awıspalı ma`nilerdi bildiriw menen ta`sirlilik, obrazlılıq ushın xızmet etedi. Olardı shayır poemalarının` tilinde o`z ornı menen, jeke stil` u`lgilerine say, geypara stil`lik o`zgeshelikler menen qollanadı, inversiyalang`an turaqlı so`z dizbeklerinde ta`sirlilikti ja`ne de arttıradı. Shayırdın` shıg`armaları tilinin` leksikası, atap ayqanda, turaqlı so`z dizbeklerinin` stil`lik xızmetlerin ele de ken` ko`lemde izertlew za`ru`r.

Paydalanilg`an a`debiyatlar

1. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde ten`les eki komponentli frazeologizmler. No`kis, 2005.
2. Aynazarova G., Berdimuratov E. «Qırıq qız» da`stanının` leksikasında frazeologizmler ha`m olardıń eki komponentli tu`rlerinin` qollanılıwı haqqında. – «A`miwda`r`ya» jurnalı, 1988, N 1-2, 42-52-betler.
3. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilinin` stilistikası. No`kis, 1990.
4. Berdimuratov E. A`debiy tildin` funktsional`lıq stil`lerinin` rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasının` rawajlanıwı. No`kis, 1973.
5. Berdimuratov E. Ha`zirgi qaraqalpaq tili Leksikologiya. No`kis, 1994.
6. Berdimuratov E. Ha`zirgi zamann qaraqalpaq tilinin` leksikologiya. No`kis, 1968.
7. Donierov X., Yuldashev B Adabiy til va badiiy stil`. Toshkent, 1988.
8. Eshbaev J. Qaraqalpaq tilinin` qısqasha frazeologiyalıq so`zligi. No`kis, 1985.
9. Eshbaev J. Ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq tirkeslerdi klassifikatsiya jasaw ma`selesine. - O`zRİAQQB Xabarshısı. 1964, N 3, 135-142-betler.
10. Eshbaev J. Frazeologiyalıq variantlar – ko`rkem shıg`armanın` tiykarg`ı su`wretlew qurallarının` biri. – «Sovet Qaraqalpaqstanı», 1978-jıl 9-avgust.
11. Jumamuratov G. Russko-karakalpakskiy frazeologicheskiy slovar` dlya shkol`nikov. Nukus, 1985.
12. Kungurov R., Begmatov E., Tojiev E. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. Toshkent, 1992.
13. Qazaq tilinin` stilistikası. Almatı, 1966.
14. Qilichev E. Badiiy tasvirning leksik vositalari. Toshkent, 1982.

15. Nawrızbaeva S.T. Frazеologicheskie edinitsı v karakalpaksko-russkom slovarе. Tashkent, 1972, 148-b.
16. Turabaev A. O sostavlenii frazeologicheskogo slovaryа karakalpanskogo yazıka. - V sb: «Voprosı karakalpanskogo yazıkoznaniya» Nukus, 1983, 187-193-betler.
17. Pirniyazov Q., Pirniyazova A. Qaraqalpaq tilinin`leksikası. No`kis, 2000
18. Umirqulov B. Poetik nutq leksikasi. Toshkent, 1994.
19. Wzbek tili stilistikasi. Toshkent, 1983.
20. Yusupova B. Ko`rkem su`wretlewde kelbetliklerdin`stil`lik qollanılıwı (İ.Yusupov shıg`armaları materiallarında). No`kis, 2001.

Mısal alıng`an kitap

İ.Yusupov Tumaris ha`m basqa poemalar (Saylandı poemalar). No`kis, «Qaraqalpaqstan» baspası, 1974, 186-bet.